

НАПРЯМИ ТА МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОЗВИТКУ КОРПОРАТИВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Розглянуто сутність та основні напрями державної політики розвитку корпоративних форм підприємництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.. Визначено роль держави у процесі становлення корпоративного сектору.

Ключові слова: державна політика технічної модернізації, законодавче регулювання, фінансово-кредитна політика.

Актуальність дослідження напрямів та механізмів державної політики розвитку корпоративних форм підприємництва в Україні обумовлена необхідністю визначення місця та ролі держави у структуроутворенні економічної системи в умовах трансформаційних перетворень. Особливо це питання стосується вітчизняної економічної системи, яка потребує принципових інституційних реформ на сучасному етапі, котре може бути вирішене на основі ретроспективного аналізу урядової політики минулого.

Роль держави у процесі становлення та розвитку корпоративних форм підприємництва в Україні в період другої половини ХІХ - початку ХХ ст. лише частково висвітлена у науковій літературі. Більшість фахових розвідок цієї проблематики представлені роботами російських (В. Бовикін, Л. Шепелєв, А. Голіков, В. Вольф, І. Гіндін та ін.) та західних (П. Грегорі, Т. Оуена, А. Гершенкрон, В. Блеквел) вчених, дослідження яких зосереджені на питаннях загальної характеристики процесу становлення корпоративних форм підприємництва у Російській імперії. В українській науковій літературі в різні періоди робилися спроби історико-економічного дослідження процесу становлення корпоративних форм підприємництва у вітчизняній практиці, зокрема слід назвати праці В. Бовикіна, В. Євтушевського, Т. Лазанської, О. Нестеренко, В. Якубенка, А. Герасименко, Н. Супрун, Л. Шепелєва, С. Фармаковського, Д. Шполянського. У контексті підвищення рівня обґрунтованості історико-економічних розвідок проблем формування ринкового середовища в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зберігає свою актуальність і джеролознавчий аспект цього дослідження, що обумовлено недостатнім рівнем вивченості джерельної бази з історії вітчизняного підприємницького середовища та його окремих організаційних форм. Вказаний аспект обумовлює необхідність опрацювання наявних джерел, їх систематизацію та введення до наукового обігу. Таким чином, актуальність теми дослідження

визначається складністю процесів трансформації ринкових інститутів в Україні, серед яких корпоративні організації посідають найбільш вагоме становище, що зумовлює необхідність вивчення історичного досвіду зародження та функціонування означених форм підприємництва у минулому та використання цього досвіду як підґрунтя розбудови корпоративного середовища у сучасний період.

Дослідження історико-економічних характеристик розвитку підприємницького середовища в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що державне регулювання відгравало значну роль у процесі запровадження корпоративних форм підприємництва як найбільш адекватних організаційних форм для розвитку великої капіталістичної промисловості. Вибір напрямів та механізмів державного регулювання переважною мірою визначався тим, які цілі та завдання розглядалися урядом як пріоритетні для кожного конкретного етапу розвитку економіки. Як показало проведене дослідження історичних джерел, означені напрями реалізовувались державою в руслі провідного напрямку державного регулювання – політики заохочення технічної модернізації господарства через створення преференційних умов для розвитку підприємницького середовища. Ця політика була скерована на створення великих підприємницьких структур корпоративного типу з метою реалізації на їх основі завдань пришвидшеної індустріалізації господарства та розбудови інституційної структури ринкової економіки.

Серед основних передумов активізації розвитку ринкових організаційних форм господарювання у вітчизняній економіці значна роль належить суспільно-економічним реформам другої половини ХІХ ст., які створили умови для формування підприємницького середовища, здійснення промислового перевороту, розбудови ринкового господарства загалом. Методи запровадження зазначених реформ у економічне життя обумовлювали довготривале існування пережитків патріархального

ладу, які суттєво гальмували господарську ініціативу населення та утруднювали процес розбудови господарства на ринкових засадах. Проте результатом суспільно-економічних реформ стало створення інституційних можливостей для активного розвитку підприємницького процесу та окремих організаційних форм, серед яких корпоративні форми доволі швидко посіли провідне становище. Як зазначає О. Нестеренко, «реформа відкрила певний простір для розвитку великих капіталістичних підприємств, але для їх будівництва не вистачало індивідуальних капіталів» [4, с. 110]. Тобто, створивши певні інституційні передумови для розвитку великої фабрично-заводської промисловості, реформа актуалізувала необхідність застосування тих організаційних форм підприємництва, які були найбільш придатними для швидкої акумуляції капіталів, яких потребувала промисловість – пайових, акціонерних та інших корпоративних форм. Скасування кріпосного права, яке було істотною перешкодою розвитку підприємництва, а, відповідно, і поширення підприємницьких організацій, актуалізувало завдання вибору адекватної моделі модернізації господарства та пошуку найбільш ефективних механізмів для її реалізації. Як свідчить аналіз історичних джерел та заходів урядової політики післяреформеного періоду, основним рушієм модернізаційних процесів було визнано підприємницькі організації.

Слід зазначити, що проведені урядом реформи стимулювали не лише розвиток ринкового господарства, а й пришвидшили розгортання промислового перевороту, другий етап якого припав на перші пореформені роки (1860-1880 рр.). Розвиток фабрично-заводської промисловості у традиційних для українських земель галузях, які вже на першому етапі промислового перевороту зазнали технічної модернізації (цукроваріння, горілчана промисловість), зумовлював потребу у концентрації капіталів. Відтак приватна індивідуальна власність і створені на її основі незначні за розмірами підприємства вже не могли бути основою для зростаючих потреб господарства та почали гальмувати розвиток продуктивних сил країни. Як зазначав Р. Ліфман, ускладнення процесу виробництва, механізація засобів праці, кооперація виробництва «потребують такої організації, котра б не тільки за своїми розмірами переважала всі раніше відомі, але й стала принципово іншою, оскільки для того, щоб досягнути певних цілей, у цю організацію поступово залучається все суспільство» [3, с. 48].

Об'єктивна потреба розширення масштабів виробництва спричинила необхідність розвитку організаційних форм господарювання, найбільш придатних для швидкої акумуляції та концентрації капіталів: «процес концентрації промисловості в одноосібних руках вже виявився занадто тісним для промислового капіталізму, і він почав швидко просувати вперед акціонерну організацію промисловості» [1, с. 27]. Саме форма акціонерних компаній, завдяки масштабній акумуляції капіталів та деперсоніфікованому об'єднанню різних суспільних верств (незалежно від соціального та майнового статусу), виявилась найбільш придатною для створення великої фабрично-заводської промисловості.

Розгортання процесу індустріалізації у другій

половині XIX ст. виявило необхідність у створенні адекватної виробничої інфраструктури (прокладанні доріг, розбудові мережі залізниць, електрифікації тощо), що також актуалізувало народногосподарську необхідність у нагромадженні значних фінансових ресурсів за допомогою адекватної цим завданням організаційної форми господарювання – акціонерним компаніям. Активна підтримка держави розбудови мережі залізниць стала одним із найбільш важливих чинників прискорення розвитку капіталістичної промисловості та становлення корпоративних форм підприємництва зокрема. Особливу роль у розвитку залізничного будівництва відігравав механізм казенних замовлень приватним акціонерним компаніям, що створило сприятливі умови для розвитку цього виду корпоративних організацій [10, с.85]. Розміри урядової підтримки були досить суттєвими: у 1880 р. при загальній вартості залізничних доріг у 1,8 млрд. руб. безпосередня частка капіталовкладень держави становила 1,4 млрд. руб., або 80 % від усієї суми будівництва, а борги товариств залізниць скарбниці досягли 1,1 млрд. руб. Таким чином, борги приватних залізниць становили більше 60 % загальної вартості й продовжували зростати. Через нестачу внутрішніх коштів, починаючи із 1870-х років, будівництво залізниць інтенсивно розгорнулося за рахунок припливу іноземних капіталів.

Держава, зацікавлена у прискореній розбудові мережі залізниць, надавала різноманітні дотації, гарантії та субсидії приватним акціонерним компаніям, що здійснювались за рахунок державного кредиту. Так, за даними А. Фінн-Єнотаєвського впродовж 1893-1902 рр. за допомогою державного кредиту на цілі фінансування приватного залізничного будівництва було витрачено 1.300 млн. руб. За цей же період вся сума казенних залізничних витрат склала 1.691,5 млн. руб., з яких лише 495 млн. руб. були отримані шляхом запозичень держави, інші – отримані завдяки посиленому оподаткуванню населення [8, с. 48].

Одним із найбільш важливих каналів державного впливу на процес активізації розвитку корпоративних форм підприємництва став державний механізм залучення приватних інвестиційних коштів для фінансування залізнично-будівних підприємств. Усвідомлюючи неможливість довготривалого розвитку залізничного будівництва за рахунок постійного залучення коштів державного кредиту, у 1905 р. уряд розробив низку заходів, спрямованих на залучення приватних капіталів у залізничну справу. Для активізації процесу створення акціонерних підприємств державні органи розробили низку заходів, а саме: надання гарантії виплати відсотків та погашення по облігаціях приватних залізничних компаній; обмеження участі уряду в прибутках приватних залізничних підприємств шляхом врегулювання цього питання в статуті кожної компанії; виплата приватним залізничним компаніям додаткової винагороди за благоустрій залізничних шляхів; призначення виплат приватним компаніям за певні суспільні послуги, (перевезення пошти, облаштування поштових відділень тощо); пільгове оподаткування приватних товариств [6, с. 46-47]. Роль держави у справі заснування корпоративних організацій створювала певні переваги не лише для ефективного розвитку корпоративного середовища, а й для суспільства загалом, оскільки державний дозвіл

щодо заснування підприємницьких компаній передбачав оцінку ефективності майбутнього проекту, що вимагало від уряду «далекоглядності для недопущення засновництва підприємств, перш ніж буде отримана впевненість, що вони створюються з вигодою для вкладників і держави» [12, с. 37].

Як результат пришвидшеного будівництва залізниць в українських землях, почали активно розбудовуватись металургійні заводи, що засновувались у формі акціонерних компаній. Так у 1887 р. на Україні працювало тільки два заводи – Юза та Пастухова, а за короткий час з'явилося 12 великих металургійних заводів [10, с. 330]. Слід також зазначити, що важливим механізмом державної підтримки розбудови великої заводської промисловості у формі корпоративних організацій були казенні замовлення [8]. Південні металургійні заводи з самого початку закладалися в розрахунок на казенні замовлення, які видавалися вперед на кілька років іноді навіть ще не збудованим підприємствам.

Гарантування державних закупівель створило конкурентні переваги для акціонерних компаній, які їх отримували, і тим самим опосередковано сприяло поширенню корпоративних організаційних форм господарювання. Ціни при поставках для скарбниці встановлювалися дуже високі. Так у 1870-х роках ціни на рейки вітчизняного виробництва були встановлені у межах від 2 р. 20 коп. до 2 р. 42 коп. за пуд, у той час, як у Німеччині пуд рейок коштував 1 руб. 24 коп. і в Англії – 1 руб. 21 коп. Надалі ціни були дещо знижені, але залишалися все-таки досить високими. У період 1895-1897 рр. вони становили 1 р. 55 коп., а в 1895 р. ціна пуда рейок в Англії не перевищувала 55 коп., в Америці – 51 коп. [6, с. 53-54].

Одним із важливих механізмів стимулювання розвитку корпоративних форм підприємництва стала протекціоністська політика держави у сфері митно-тарифного регулювання, що була скерована у галузі, які становили основу модернізації господарства – металургію та металообробку, машинобудування тощо. Так, за даними О. Радціга, з 1878 по 1893 р. урядом було видано понад 23 млн. руб. премій за вичинку сталевих рейок [6 с. 53]. Згадувані вище металургійні заводи Пастухова і Юза виникли при потужній підтримці з боку держави саме у формі тарифного регулювання. Упродовж 10 років після заснування уряд видавав 50 коп. премії за кожен пуд вироблених рейок (що склало 1,5 млн. руб. сріблом безповоротної субсидії) заводу Юза. Завод Пастухова отримав субсидії від морського відомства. У 1876 р. була встановлена попудна премія за прокатані рейки для всіх металургійних заводів строком на 12 років. Премія ця складала в перші роки 35 коп., потім поступово знизилася до 20 коп.

Іншим механізмом державної протекціоністської політики стало митне регулювання: встановлення як ввізних, так і вивізних мит для продукції вітчизняних виробників (насамперед, заліза, сталі та чавуну). Ввізне мито на чавун до 1884 р. не перевищувало 5 коп. з пуда; в 1884 р. було підвищено до 9 коп., а потім, поступово збільшуючись, становило в 1885 р. 12 коп., в 1886 р. – 15 коп., в 1887 р. – 25 коп. по морських і 30 коп. по сухопутних кордонах. Тарифом 1891 р. мито було встановлено в розмірі 42 коп. на чавун, що надходив морським шляхом, і понад 50 коп. на чавун, що завозився через сухопутні кордони. Наскільки великими були розміри цих зборів, можна судити з

того, що в 1895 р. ціна на чавун всередині країни коливалася між 98-104 коп. за пуд, при безмитному ж ввезенні шотландський чавун обходився б у 45 коп. [6, с. 8].

Як засвідчила практика, митна протекціоністська політика уряду мала неоднозначні соціально-економічні наслідки для розвитку промисловості: з одного боку, активне нагромадження капіталів та на цій основі розбудова вітчизняної промисловості, з іншого – зростання державного боргу та уповільнення відносних темпів економічного розвитку. Звертаючи увагу на проблему зростання державного боргу внаслідок здійснення означеної урядової політики, І. Озеров зазначав, що така політика має не лише позитивні наслідки, такі, як: швидка акумуляція значних за розмірами капіталів для розвитку промислового виробництва та залізничних мереж, а й негативні, що позначаються насамперед на рівні добробуту населення, якому «доводиться важко розраховуватись за промислові успіхи Росії, які досягаються за рахунок високих заступницьких мит» [4, с. 58].

Узагальнюючи, зазначимо, що, на відміну від західної, вітчизняна промисловість на початкових етапах свого формування знаходилась у більш складних умовах, оскільки у своєму розвитку вона була змушена пропустити кілька історичних щаблів. Компенсуючим чинником швидкої модернізації економіки виступила державна політика, яка за рахунок різноманітних стимулюючих заходів стала основою швидкої розбудови підприємницького середовища ринкового типу, в якому провідну роль посідали корпоративні форми підприємництва. Завдяки підтримці держави останні відігравали важливу роль не лише у процесі технічної модернізації господарства, а й розбудови ринкової інфраструктури. На основі аналізу економічної політики уряду у 1861-1892 рр., І. Гіндін зробив висновок, що залізничне будівництво, транспортне машинобудування, рейкове виробництво стали невід'ємним компонентом діяльності держави. Загалом, на думку І. Гіндіна, пряме державне втручання в процес пришвидшення промислового розвитку країни мало скоріше локалізований характер, оскільки зосереджувався на окремих галузях економіки [1, с. 78].

Дослідження ролі держави у процесі становлення корпоративних організацій дозволяє зробити висновок, що економічна політика уряду у цій сфері мала кілька пріоритетних напрямів, які розглядалися як механізм стимулювання розвитку підприємницького та, зокрема, корпоративного, середовища. Метою державної політики було стимулювання розвитку підприємницьких об'єднань у найбільш важливих з точки зору державних інтересів галузях та сферах господарства, що були покликані стати основною організаційною ланкою технічної та інституційної модернізації економіки. Ретроспективний аналіз пріоритетних напрямів урядової політики держави дозволяє згрупувати їх у такі основні блоки: політика технічної модернізації промисловості і транспортного сполучення; законодавче регулювання процесу становлення корпоративних організацій; фінансово-кредитна політика, скерована на залучення інвестицій у корпоративний сектор.

Саме в межах означених напрямів реалізовувались основні механізми державного регулювання,

скерованого на активізацію розвитку підприємницьких структур, що діяли у формі корпоративних організацій. Як свідчать результати дослідження, найбільш поширеними механізмами стимулювання розвитку корпоративних форм підприємництва стали: казенні замовлення та бюджетне фінансування; надання преференційних умов для розвитку підприємницьких структур (у т.ч. – концесійне право на здійснення підприємницької діяльності); субсидування та дотаційне ціноутворення (у т.ч. – гарантія по виплатах за цінними паперами акціонерних товариств); система митного протекціонізму, в основі якої було встановлення високих митних тарифів, що мали на меті активізацію розвитку вітчизняної промисловості за рахунок залучення всередину країни іноземних капіталів.

Одним з важливих методів, що мав істотний вплив на розвиток корпоративних форм підприємництва, було безпосереднє втручання і участь держави у процесі підприємництва – казенне підприємництво.

Список літератури

1. Гиндин, И. Ф. Государственный банк и экономическая политики царского правительства (1861-1892 гг.) [Текст] / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
2. Зак, С. Промышленный капитализм в России [Текст] / С. Зак – Пг.- М., 1918. – 670 с.
3. Лифман, Р. Формы предприятий [Текст] / Р. Лифман. – СПб.: Изд-во ВСНХ, 1924г. – 172 с.
4. Нестеренко, О. О. Розвиток промисловості на Україні [Текст] / О. О. Нестеренко – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
5. Озеров, И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века [Текст] / И. Х. Озеров [изд. Д. С. Горшкова]. – М.: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1905. – XI, 260 с.
6. Радциг, А. А. Железодельная промышленность всего света [Текст] / А. А. Радциг – СПб., 1897. – 156 с.
7. Русские биржевые ценности 1914–1915 г. / Под ред. М. И. Боголепова, с участием В. А. Мукосеева и В. С. Зива. – Петроград: Типография редакции период. изданий Министерства Финансов, 1915. – 373 с.
8. Сборник статистических сведений горнозаводской промышленности за 1890 г. – Харьков, 1891. – 285 с.
9. Финн-Енотаевский, А. Современное хозяйство России (1890-1910 гг.) [Текст] / А. Финн-Енотаевский. – СПб., Издание М.И. Семенова, 1911. – 527 с.
10. Супрун, Н. А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління [Текст] : монографія / Н. А. Супрун. – К.: КНЕУ, 2009. – 270, [2] с.
11. Туган-Барановский, М. Русская фабрика в прошлом и настоящем [Текст] / М. Туган-Барановский. – М.: Соцэкгиз, 1938. – 460 с.
12. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России [Текст] / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 347 с.

РЕЗЮМЕ

Супрун Наталия, Чистякова Светлана
Направления и механизмы государственной политики развития корпоративного сектора экономики в Украине (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье рассматривается суть и основные направления государственной политики развития корпоративных форм предпринимательства в Украине во второй половине XIX – начале XX в. Определяется роль государства в процессе становления корпоративного сектора, приводятся характеристика основных направлений регулирования народного хозяйства, а именно:

государственной политики технической модернизации промышленности и транспортного сообщения, законодательное регулирование процесса становления корпоративных организаций, финансово-кредитная политика, направленная на привлечение инвестиций в корпоративный сектор.

RESUME

Suprun Natalia, Chystyakova Svitlana
Direction and mechanisms of government policy in development of the corporate sector in Ukraine (second half of XIX - beginning of XX century)

The article deals with the essence and main directions of government policy in development of corporate forms of business in Ukraine in the second half of XIX -early XX century. State's role in the corporate sector formation is determined, main characteristics of the areas of regulation of the economy are depicted including: government policy of technical modernization of industry and transportation, legal regulation of the process of corporate organizations, financial and credit policies aimed at attracting investment in the corporate sector.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2012 р.